

Tuchtiging der armen

**Van het ontstaan van een nieuwe onderklasse naar de opkomst van de
gevangenis (1400 – 1600)**

Jesper Garst

Inhoudsopgave

<i>Inleiding</i>	3
<i>Uitsluiting en de markt</i>	4
<i>Het demografisch plafond</i>	4
<i>De invloed van de pest</i>	6
<i>De lange zestiende eeuw</i>	8
<i>Laatdunk en lof</i>	12
<i>In navolging van Christus</i>	12
<i>Anonieme grensbewoners</i>	15
<i>Weerzinwekkende wezens</i>	17
<i>Opsluiting en de tucht</i>	20
<i>Arbeidsethos en armenzorg</i>	21
<i>Bridewells en rasphuysboeven</i>	24
<i>De grote opsluiting</i>	26
<i>Conclusies</i>	29
<i>Literatuur</i>	31

Inleiding

“Al aan het begin van de zeventiende eeuw noemde Von Wallhausen de “ware discipline” een kunst van de “goede dressuur”. De voornaamste functie van de disciplinerende macht is niet ontnemen of onttrekken, maar 'dresseren' – om beter te kunnen onttrekken en meer te kunnen ontnemen. Ze ketent de krachten niet om ze in te tomen, maar tracht ze tot een geheel te smeden om hun aantal te vermenigvuldigen en te exploiteren.”¹

Foucault's beroemde boek *Surveiller et punir* heeft een sterke invloed gehad op de wijze waarop men in de geschiedkunde geneigd is te kijken naar de veranderingen in straf en strafrecht aan het begin van de negentiende eeuw. In het werk duidde Foucault de humanisering van het strafrecht als de doorbraak van de disciplinaire instelling: vanaf dat moment zou deze zich hebben ontwikkeld tot een model dat algeheel toepasbaar is. Met behulp van het panoptisme – een wijze van inrichten waarin het individu dat het object van de macht vormt zich continu bekeken voelt en zijn handelen hierdoor aanpast aan heersende normen – konden scholen, kazernes, fabrieken en gevangenissen hun productiviteit maximaliseren tegen veel lagere kosten. Dit model, deze 'technologie van de macht', zou haar wortels hebben in een soort experimenteerfase in wat Foucault de 'klassieke periode' noemt, de zeventiende en achttiende eeuw. In instellingen zoals het klooster, de werkplaats, het hospitaal en het tuchthuis zou, in de loop van de vroegmoderne tijd, de disciplinerende methode steeds verder zijn verfijnd.

In een eerder werk, *Histoire de la folie à l'âge classique*, had Foucault zich al met het thema bezig gehouden, hetzij dat het hier voornamelijk ging om de omgang met het fenomeen 'krankzinnigheid'. Hij spreekt hier over 'de grote opsluiting' waar het de stichting van grote instellingen ter internering in de zeventiende eeuw betrof. Het is de achtergrond, de aanloop naar deze opsluiting waar dit essay zich op zal richten, al betreft het hier niet zozeer de opsluiting van de waanzinnige, maar die van de arme, de bedelaar, de behoeftige of, om met Spierenburg te spreken, de marginale. Het is het doel van dit essay om aan te tonen wat de oorzaken waren van de gewoonte, vanaf de zestiende en zeventiende eeuw, om armen op te sluiten, te corrigeren en productief te maken.

De opzet van dit stuk is driedelig. Allereerst zal ingegaan worden op de economische veranderingen door en na de Zwarte Dood, een catastrofe die de verhoudingen van het feodalisme

1 M. Foucault, *Discipline, toezicht en straf* (Groningen 2007) 237

in West-Europa aantastte en de weg vrij maakte voor een kapitalistische economie. Hierna zal worden stilgestaan bij de invloed van Franciscus en Dominicus op de houding ten opzichte van armoede en hoe deze mentaliteit vervolgens in de loop van de vijftiende en zestiende eeuw veranderde in een beduidend minder positieve houding. Tenslotte zullen de instituties aan bod komen, eerst de ontwikkeling van armenzorg en daarna, en hiermee samenhangend, de totstandkoming van tuchthuizen. Het essay zal eindigen met diezelfde 'grote opsluiting' waarmee Foucault de ontwikkeling van discipline laat beginnen.

Uitsluiting en de markt

In dit hoofdstuk zal gekeken worden naar grote, demografische ontwikkelingen en veranderingen in de economische organisatie van de maatschappij. Het ontstaan van vroege vormen van kapitalisme zal in deze behandeling een hoofdrol spelen, evenals de catastrofale uitwerkingen van de Zwarte Dood. Eerst zal ingegaan worden op het einde van de bloei van de Hoge Middeleeuwen, vervolgens op de crisis van de pest en haar gevolgen, tenslotte zal de heropleving van de economie in de vijftiende en zestiende eeuw worden behandeld. Het doel van dit hoofdstuk is om te laten zien welke ontwikkelingen ertoe hebben geleid dat belangrijke ideologische en institutionele wijzigingen konden plaatsvinden in de vijftiende en vooral de zestiende eeuw. Hierbij wordt er van uitgegaan dat, in een premoderne maatschappij, de demografie en de economische organisatie een grote invloed uitoefenen op menselijke ideeën en op reacties vanuit het politieke centrum.

Het demografisch plafond

De belangrijkste motor achter de veranderingen in de hoge middeleeuwen (1000 – 1300) is de gestage bevolkingsgroei geweest. De Europese bevolking steeg van 42 miljoen rond het jaar 1000 tot 73 miljoen rond 1300.² Deze toename had een continue druk op het landbouwareaal ten gevolg. Overall in Europa was sprake van ontginning, bepoldering en bedijking. De steeds grotere bevolkingsdichtheid bracht bovendien een proces van versplintering van het land met zich mee, waardoor in 1300 veertig à zestig procent van de vrije boeren over te weinig land beschikte om in het levensonderhoud te kunnen voorzien, met als gevolg dat een steeds groter deel van hen verwerd tot keuterboeren: mensen die naast hun boerenbedrijf, loonarbeid dienden te verrichtten teneinde in leven te kunnen blijven.

2 B. H. Slicher van Bath, *De agrarische geschiedenis van West-Europa (500 – 1850)* (Antwerpen 1977) 86–89

Aangezien de vraag sneller steeg dan het aanbod, verdubbelden de graanprijzen tussen 1180 en 1300. Dit leidde tot inflatie, wat de landheren ertoe aanzette aan hun horigen zwaardere heffingen op te leggen, zodat deze aan het eind van de dertiende eeuw ongeveer vijftig procent van hun opbrengst aan hun heer moesten afstaan (kerkelijke tienden en belasting van de landelijke overheid kwamen hier nog bij).³

De feodale samenleving beschikte in deze periode over een surplus, waardoor het mogelijk werd in steeds grotere mate stedelingen te voeden. De versplinterde soevereiniteit van dit type maatschappij maakte het eveneens mogelijk dat stedelijke besturen een opmerkelijk onafhankelijke positie wisten te bemachtigen. Een surplus zorgde er bovendien voor dat bepaalde mensen meer goederen wisten te bemachtigen dan ze consumeerden en dus overgingen op verkoop: het bezit van geld dat hierdoor werd aangemoedigd zorgde dat ze andere goederen konden gaan kopen, welke door stedelijke handwerkers geproduceerd werden. Deze vraag naar andere producten dan graan had een intensivering van het marktverkeer tot gevolg, die een toename van het aantal kooplieden met zich meebracht. In de Vlaamse en Noord-Italiaanse steden, de voornaamste marktcentra in deze periode, was een vergroting van de macht van deze kooplieden zichtbaar, tot uitdrukking komend in handelsmonopolies en verboden voor handwerkers om zich te verenigen. In veel steden in de dertiende eeuw mondde de spanningen, die hierdoor ontstonden, uit in opstanden van handwerkers. Deze machtsstrijd had uiteindelijk een betere vertegenwoordiging in het bestuur van de grote fabrikanten tot gevolg.⁴

Uiteindelijk leidde de demografische dynamiek tot een grote crisis. Onvruchtbaarheid, resulterende uit overexploitatie van het land, leidde, gecombineerd met hevige weersomstandigheden en plundering door onderbetaalde soldaten, tot een aantal hongersnoden aan het begin van de veertiende eeuw. Deze subsistentiecrises werden in laatste instantie veroorzaakt door een gebrek aan kwalitatieve investeringen in de grond. De reactie van de heren op de verminderde opbrengsten was namelijk een verzwaring van de lasten. Deze zware lasten zorgden dat het de boeren ontbrak aan elke mogelijkheid tot investering, terwijl de heren de noodzaak hiertoe niet voelden en hun geld verkwisten. Vrije boeren waren vaak niet langer in staat in hun levensonderhoud te voorzien van de opbrengst van hun eigen land, waardoor een steeds groter deel zich gedwongen zag zijn boerderij te verkopen en op louter loonarbeid was aangewezen. Zo was de veertiende eeuw getuige van het ontstaan van een grote, vagebonderende massa. De steden werden overstromd door deze grote massa vluchtelingen.⁵

Al deze ontwikkelingen hadden tot gevolg dat de bevolkingsgroei stagneerde en dat de

3 C. Lis en H. Soly, *Armoede en kapitalisme in pre-industrieel Europa* (Antwerpen 1980) 17–23

4 Idem 10–17

5 B. H. Rosenwein, *A short history of the middle ages* (Toronto 2002) 177–181

graanprijzen begonnen te dalen. Eveneens kwam aan de ontginning van land een einde, zodat al vóór de Zwarte Dood op veel plekken in Europa verwilderde landbouwgrond en verlaten dorpen konden worden aangetroffen.⁶

De invloed van de pest

De Zwarte Dood (1348-51) heeft een sterke invloed gehad op de laatmiddeleeuwse verhoudingen. De schattingen variëren, maar het is geaccepteerd om te veronderstellen dat de pest een derde van de Europese bevolking heeft weggevaagd. In sommige gebieden, zoals Normandië, betrof het sterftepercentage zelfs zeventig à tachtig procent. Van zo'n 73 miljoen rond 1300 zakte het inwonertal van Europa naar 51 miljoen in 1350, waarna het aantal stagneerde. Het is pas in de vijftiende en vooral in de zestiende eeuw dat het bevolkingstal weer steeg.⁷ Dit heeft verschillende gevolgen gehad. Een direct gevolg van de pest was een sterke contractie van de economische bedrijvigheid. Zo lagen veel akkers er verlaten bij, hele dorpen waren uitgestorven, in steden was er een tekort aan alles, zowel aan producten als aan de mensen die deze konden produceren. Ook de transcontinentale handel zakte in elkaar, waardoor de exportmarkt voor veel nijverheidsproducten uit de steden wegviel. Hier kwam nog bij dat de Europese economie enkele jaren voor de pest gevoelig was getroffen door een bankencrisis, waardoor de belangrijkste banken in Noord-Italië omvielen, wat een reeks faillissementen met zich meebracht. Het zou nog decennia duren voordat het continent deze klap weer te boven zou komen.⁸

Het wegvallen van zoveel arbeidskrachten deed de lonen in de steden stijgen, hoezeer men ook heeft geprobeerd dit te voorkomen. Overal in Europa werden er in het midden van de veertiende eeuw ordonnanties uitgevaardigd van landswege, waarmee men de arbeidsverhoudingen probeerde stil te leggen, zoals het verbieden van loonsverhogingen en van migratie. In Portugal werd het arbeiders zelfs verboden van werkgever te veranderen en stelde men een paspoortstelsel in, teneinde op naleving van het migratieverbod te kunnen controleren. Ook werd in veel landen, zoals Engeland, Castilië en Frankrijk, arbeid verplicht gesteld. Uit deze maatregelen valt af te leiden hoezeer de pest het economisch leven in de steden ontwrichtte. Uiteindelijk bleken alle maatregelen weinig zinvol: de behoefte aan arbeidskrachten was zo sterk dat geen wet kon voorkomen dat men er meer voor bood.⁹

Op het platteland waren de veranderingen mogelijk van een nog radicaler soort. Overal in

6 Slicher van Bath 147–161

7 Idem 86–89

8 Rosenwein 184–194

9 Lis en Soly 58–63

Europa bracht de grote sterfte landheren ertoe te pogen de boeren met harde hand aan het land te binden. Door de daling van de graanprijzen en de stijging van de lonen in de stad lokte het vooruitzicht van een leven in de stad namelijk des te meer. Tegelijkertijd probeerden de heren de lasten te verzwaren om te compenseren voor de terugval in inkomsten. Dit leidde op het gehele continent tot verzet in de vorm van opstanden, welke nagenoeg allemaal werden onderdrukt. Een bekend voorbeeld vormt de Jacquerie in de streek van Beauvais, ten noordwesten van Parijs, in 1358. Aan deze opstand deden ook stedelijke burgers, priesters en ambachtslieden mee, zodat deze gestaag groeide tot zo'n 20.000 man. Echter, toen men de leider, Guillaume Karle, gevangen had genomen, konden de strijdkrachten de opstand neerslaan, waarna de adel op bloederige wijze wraak nam. Ook in Engeland vond in 1381 een opstand van soortgelijk formaat plaats, waarbij het verzet eveneens uit elkaar viel na het oppakken (en doden) van de leiders, al was de reactie hier een stuk milder.¹⁰

Deze opstanden leidden meestal niet direct tot concrete verbeteringen, maar uiteindelijk leidde het aanhoudend verzet tot grote veranderingen. Terwijl de landsheren in Oost-Europa door genadeloze onderdrukking, slaagden in een algehele herinvoering van het feodalisme, hadden het arbeidstekort en de opstandigheid in West-Europa juist het geleidelijk verdwijnen van de horigheid tot gevolg. Het wegtrekken van boeren naar de stad en de continue dreiging van verzet, leidden de heren ertoe de onderhandelingen opnieuw aan te gaan, met als gevolg dat het feodale systeem op veel plaatsen werd vervangen door een systeem van pacht, waarbij de boeren zelf produceerden voor de markt. Naast de relatieve vrijheid, bracht deze opzet voor de boeren de onzekerheid van de markt met zich mee. Door de vele muntdevaluaties en latere inflatie hadden boeren over het algemeen wel voordeel van de vaste pachtprijzen, vooral zij die aanspraak maakten op een pacht die erfelijk was. Wegens de dalende graanprijzen besloten de meer welgestelde boeren een deel van hun land te gebruiken voor handelsproducten voor de nijverheid, zoals hop, vlas of meekrap of luxeproducten als fruit of wijn.¹¹

Ook in de steden stapten de werkplaatsen geleidelijk over op luxeproducten, aangezien deze een relatief lage prijselasticiteit hadden. Het wegvallen van de transcontinentale handel en van de vraag in het algemeen en daarnaast de opkomst van nieuwe textielcentra, zorgde namelijk voor een hevige concurrentie op de textielmarkt. Dit had tot gevolg dat de stedelijke kwaliteitsnormen voor de productie werden aangescherpt, aanpassingen die voor grote producenten gemakkelijker te maken waren dan voor kleine. Daarnaast werden de inkomgelden, het bedrag dat iemand moest betalen om toe te mogen treden tot het ambacht, verhoogd en ook werd de vereiste stage verlengd.

10 Slicher van Bath 209–215

11 Idem 161–168

Deze afsluiting van de ambachten was vaak voordeliger voor de grotere fabrikanten, die het stadsbestuur domineerden. Tezamen met de vastgestelde loonbevriezingen waren deze maatregelen een bron van grote frustratie voor kleine producenten en loonarbeiders. Tussen 1378 en 1382 kwam het tot opstanden in steden in geheel Europa en net als op het platteland liepen deze op een mislukking uit. Wel sterkte het verzet de solidariteit en bood het aanleiding tot de vorming van geheime genootschappen.

Ook de kooplieden ondervonden nadeel van deze afsluiting van het ambacht. Zij vonden echter een manier om onder deze reglementering uit te komen, door de wolproductie uit te besteden aan gezinnen op het platteland, deze zo een extra bron van inkomsten verschaffend. De scheiding van het grote aantal stappen in deze productie leidden tot een efficiënte arbeidsverdeling. Aangezien de kooplui zich juist richtten op de goedkope textielsoorten, vormden zij een bron van concurrentie voor de kleinere en slechter geschoolde ambachtslieden in de steden. Deze konden én niet concurreren met de kwalitatief hoogstaande werkplaatsen én niet met de lage prijzen van de kooplui. Zo leidde deze combinatie tot de sluiting van veel van de werkplaatsen.¹²

De lange zestiende eeuw

Vanaf de vijftiende eeuw begon het bevolkingstal in geheel Europa aan een opleving, die, met een vertraging in de zeventiende eeuw, zou doorzetten tot in de twintigste eeuw. Leefden er in 1400 nog 45 miljoen mensen in Europa, in 1600 betrof dit aantal 89 miljoen.¹³ Deze toename had als belangrijkste gevolg een grotere vraag naar graan. Tegelijkertijd had deze extra arbeidskracht maar beperkte invloed op het aanbod van graan: de voornaamste uitbreiding op dit gebied was ontginning, wat een relatief langzaam proces was. Met andere woorden, de groei had een enorme stijging van de graanprijzen tot gevolg. Hierbij moet wel opgemerkt worden dat de prijzen jaarlijks sterk fluctueerden door onregelmatigheden in oogst en toevoer en door oorlogen, maar dit in overweging genomen, betroffen de prijsindexen voor levensmiddelen in 1620: 555 in Engeland, 729 in Frankrijk en 517 in de Elzas (waarbij 100 staat voor de gemiddelde prijzen in dezelfde gebieden tussen 1451 en 1475). De graanprijzen stegen harder dan de prijzen voor andere levensmiddelen: de eerste vertienvoudigden in Frankrijk tussen 1490 en 1620, terwijl de prijzen van vee verachtvoudigden. De prijs van deze beide levensmiddelen steeg bovendien veel sterker dan die van industrieproducten: tussen 1475 en 1620 namen de prijzen voor deze laatsten 'slechts' met drie

12 Lis en Soly 42–49

13 Slicher van Bath 86–89

keer toe.¹⁴

Wegens het arbeidsoverschot dat zo ontstond was het niet moeilijk aan eisen voor hogere lonen voorbij te gaan. Ook zagen landheren mogelijkheden om de pachten te verhogen en in de steden gebeurde hetzelfde met de huishuren. De reële lonen daalden dan ook voor de meeste mensen: metselaars en landarbeiders zagen hun koopkracht tussen 1470 en 1578 bijna gehalveerd worden.¹⁵ De economische groei van de lange zestiende eeuw werd dus voornamelijk veroorzaakt door bevolkingsgroei, terwijl de welvaart per persoon juist afnam. Wel kwam een steeds groter deel van het inkomen in handen van een steeds kleinere groep van handelaren, financiers en grote landeigenaren. Het was de vraag van deze groep die verantwoordelijk was voor veranderingen in gespecialiseerde landbouw en industrie. De hogere vraag leidde niet tot verbeterde technieken, maar tot arbeidsverdeling, specialisatie en verbeteringen in de organisatie van handel en industrie.¹⁶

De hoge graanprijzen vormden een stimulus om over te gaan tot landontginning, inpoldering en de drooglegging van moerassen. Toch leidde dit niet altijd tot een groter aanbod van graan. Steeds meer land werd gebruikt voor de productie van andere gewassen dan graan, vaak alleen betaalbaar voor de rijkere burgers, of bestemd voor industrie. Daarnaast breidde ook de veeteelt zich uit. Het toenemen van het aantal paarden leidde weliswaar tot vervoer en trekkracht, de noodzakelijke voeding ervan ging ook ten koste van de menselijke graanconsumptie. Het inperken van gemene gronden leidde er toe dat kleine boeren over het algemeen juist minder mogelijkheden hadden om vee te houden. Dit betekende ook dat mest, noodzakelijk voor de bevruchting van het land, ingekocht moest worden bij anderen. Veel boeren zochten hun toevlucht in kalk, leem of zeewier, kwalitatief lagere middelen voor dit doeleind. Minder eigen vee en een steeds groter deel van het inkomen dat besteed werd aan graan, betekende dat er minder overbleef voor vleesconsumptie. Het dieet van het gemiddelde boerengezin werd in de zestiende eeuw dan ook eentoniger, wanneer vergeleken met voorgaande eeuwen.¹⁷

Naast nieuw ontgonnen land, aasden landheren en rijkere boeren, maar ook rijke stedelingen, meer op meer op de gemene velden en woeste gronden, welke voorheen door dorpelingen werden gebruikt voor het laten grazen van vee, maar ook voor het gebruik van de steengroeven en om kreupelhout, bessen en kruiden te vinden. Daarnaast hadden de kleine boeren van oudsher vaak gebruik mogen maken van de uitgestrekte bossen en velden, die binnen het landgoed van de heren vielen, waar ze naast voorgenoemde zaken ook de vogel- en visvangst als een recht beschouwden. Deze zaken vormden voor de boeren vaak een noodzakelijke aanvulling,

14 J. de Vries en A. van der Woude, *Success, Failure, and Perseverance of the Dutch Economy, 1500 – 1815* (Cambridge 1997) 19–27

15 Slicher van Bath 216–227

16 R. Davis, *The Rise of the Atlantic Economies* (Londen 1973) 15–29

17 Slicher van Bath 216–227

aangezien een groot deel van de boeren minder grond bezat dan nodig om in het levensonderhoud te voorzien.¹⁸ De inperking hiervan was wijdverbreid in de vijftiende en zestiende eeuw, maar nam vooral in Engeland extreme vormen aan. De aristocratie was hier relatief machtig ten opzichte van de monarchie, die deze *enclosure* probeerde tegen te gaan middels een verbod in 1489, wat weinig uithaalde: deze vorm van uitbreiding zou nog tot in de negentiende eeuw voortduren.¹⁹ Dit gebeurde overigens niet zonder verzet: vooral *the Midland Revolt* in 1607 is een bekend voorbeeld van een groot protest tegen de aantasting van gemene gronden.

Het verdwijnen van de horigheid in Engeland leverden de kleine boeren weinig voordelen op. Veel landheren verhuurden hun grond aan kapitalistische pachters, die vooral landarbeiders inzetten om de grond te bewerken. Deze pachters konden zich weliswaar grote investeringen in de grond veroorloven, waardoor Engeland in agrarisch opzicht voorop zou komen lopen, maar het overgrote deel van de landbouwbevolking profiteerde hier nauwelijks van.

In Frankrijk was het eigendom onder boeren veel meer verspreid, vooral gezien de bescherming vanuit de monarchie: eigendomsrechten waren hier wettelijk vastgelegd en op deze wetten werd toegezien. Deze bescherming had als oogmerk de boeren direct te kunnen belasten. Echter, ondanks het wijdverspreide grondbezit – rond 1500 bezat 40 à 50 procent van de boerenbevolking eigen grond – bezaten de adel en de geestelijkheid twee derde van de grond. Tachtig à negentig procent van de boeren had te weinig grond om in het levensonderhoud te voorzien.²⁰ Dit werd nog verergerd doordat veel edellieden en meer nog rijke stedelingen die in land hadden geïnvesteerd, op zoek gingen naar fouten in contracten, mazen in de wet, oude vergeten rechten of schulden die nog openstonden en hiermee boeren lastig vielen.²¹

Tevens werd de belasting steeds verder verzwaard als gevolg van alle oorlogen die de Franse kroon voerde in de zestiende en zeventiende eeuw. Het Franse systeem was dan ook bijzonder inefficiënt. Niet alleen was de gemiddelde pachtboer er rijker dan de gemiddelde eigenerfde boer, de meeste boeren hadden geen geld over voor kwalitatieve investeringen, terwijl de adel en geestelijkheid genoeg winst konden halen door uitbuiting van de pachters, waardoor ze hiervan af konden zien. Een groot deel van deze kleine boeren ging failliet in de loop van de zestiende eeuw en veranderde in bezitsloze landarbeiders. Dit laatste was een ontwikkeling die men over geheel Europa tegen komt: overal leidt het verdwijnen van de horigheid tot een arme onderlaag, welke niets anders bezat dan de arbeid.^{22 23}

18 Lis en Soly 65–78

19 Davis 15–29

20 Lis en Soly 65–78

21 Davis 15–29

22 Slicher van Bath 340–356

23 Lis en Soly 65–78

Deze ontwikkeling bleef niet beperkt tot het platteland. De vijftiende en zestiende eeuw zagen een enorme uitbreiding van de rurale nijverheid, wat een welkome bron van inkomen vormde voor verarmde boeren in Frankrijk, Engeland en de Nederlanden. Aangezien de productie van wol en linnen zonder moeilijkheden in kleine, gestandaardiseerde taken kon worden onderverdeeld, pasten de koopmannen arbeidsverdeling op grote schaal toe. Niet alleen beheerste de koopman zowel de inkoop als de verkoop van het geproduceerde materiaal, de verspreide productie en overvloed aan arbeid op het platteland, zorgden dat deze een enorme macht kreeg over de producerende gezinnen. Al deze voorwaarden drukten de kosten, waardoor de rurale textielproductie de stedelijke nijverheid begon te vervangen. Alleen de activiteiten waarvoor een zekere scholing vereist was, bleven in handen van stedelijke handwerklieden, maar al met al betekende dit voor een groot deel werkloosheid.²⁴ Ook hier ontstond een massa van bezitslozen op zoek naar werk, een proces dat nog versterkt werd doordat veel verarmde lieden van het platteland naar de stad trokken.

Uiteindelijk bracht de combinatie tussen bevolkingsgroei en het nieuwe kapitalisme een enorme polarisering met zich mee. Tussen 1500 en 1600 verminderde de koopkracht van Franse landarbeiders met 45 procent. In Lespignan in de Languedoc was de oogst in 1607 voor 67 procent van de boeren niet genoeg om een gezin in leven te houden, waar dit in 1492 nog 38 procent betrof. In Engeland beschikte 11 procent van de landarbeiders in 1560 slechts over een hut en een klein stukje grond: in 1620 betrof dit 40 procent. In Babergh in Zuid-Suffolk was de rijkste 5 procent toen eigenaar van de helft van alle roerende en onroerende goederen. De armste helft moest het doen met 4 procent. Overall in West-Europa was er aan het begin van de zeventiende eeuw een groep ontstaan van twintig tot veertig procent die op het bestaansminimum leefde, waarvan een groot deel bijna permanent honger leed. In dezelfde tijd nam het inkomen van de bovenste paar procent van de bevolking exponentieel toe.

Deze tegenstellingen waren nog groter in de steden, waar een groot deel van de armen van het platteland naartoe trokken. Zo hoefde in Antwerpen 76 procent van de inwoners geen enkele vorm van belasting af te dragen, wegens hun behoeftigheid. In Lyon betrof dit deel van de bevolking in 1545 zo'n 75 procent. Daarnaast had minder dan tien procent bijna 53 procent van het eigendom in handen, terwijl tien kooplieden tezamen beschikten over zeven procent van de totale rijkdom. Ook in Nördlingen betrof het bezit van de rijkste twee procent in 1579 een kwart van het totaal, terwijl de armste helft van de bevolking slechts vijf procent toekwam.²⁵ Als men rekening

24 Davis 15–29

25 Lis en Soly 87–100

mee houdt met de invoer van enorme hoeveelheden edelmetaal uit de Nieuwe Wereld, waardoor de prijzen in de tweede helft van de zestiende eeuw een enorme stijging laten zien, dan is het niet moeilijk voor te stellen dat er voor velen weinig voor nodig was om veroordeeld te worden tot een leven van de bedelstaf.²⁶

Laatdunk en lof

Fysieke omstandigheden en de materiële verhoudingen die hier uit voortvloeien laten zelden de ideeën in een samenleving ongemoeid. Natuurlijk zijn er invloeden over en weer: doch, de relatie tussen het economische en het ideologische is geen evenredige uitwisseling. Zeker in een premoderne samenleving als de laatmiddeleeuwse, waar de omstandigheden nog relatief moeilijk door beleid te beïnvloeden waren en ook vaak als een onvermijdelijkheid werden gezien, bepaalden grote demografische ontwikkelingen en veranderingen in machtsverhoudingen de richting van de maatschappij. Daarnaast vonden er tussen de veertiende en de zestiende eeuw grote veranderingen plaats met betrekking tot de ideeën over, de beeltenis van armoede. In dit hoofdstuk zal allereerst aandacht besteed worden aan de veranderingen die in de dertiende eeuw plaatsvonden, met name door de invloed van de bedelorden. Hierna zal geschetst worden welke beelden er over armoede leefden in de veertiende eeuw. Tenslotte zal aangetoond worden dat deze beelden gedurende de eeuwen daarna een fundamentele verandering ondergingen.

In navolging van Christus

De jaren tussen 1000 en 1300 vormden voor West-Europa een tijdperk van spirituele bloei. Niet alleen omvat deze periode het tijdperk waarin de macht van de pausen in Rome haast onaantastbaar leek, ook was dit zelfde tijdperk getuige van een groot aantal religieuze bewegingen. Zo beleefde de Benedictijner Orde zijn hoogtepunt rond 1000, gevolgd door de opkomst van Heremieten, Kartuziers, Cisterciënzers, later de Dominicanen en de Franciscanen, waarop de migratie naar Europa van de Orde der Karmelieten volgde. Naast de kloosterorden, zag dit tijdperk ook de opkomst en ondergang van de Waldenzen en de Katharen.

Al deze verschillende bewegingen beantwoordden aan specifieke religieuze behoeften, welke vaak samenhangen met veranderingen van de maatschappij. Dit was de tijd waarin feodale heren op het platteland hun macht wisten uit te breiden en te consolideren. Tegelijkertijd begon in

26 De Vries en Van der Woude 19–27

Noord-Italië een meer verstedelijkte samenleving te ontstaan. De invloed van deze laatste bestond er vooral in dat het gebruik van geld in zwang kwam en zich langzaam over Europa begon te verspreiden. Er ontstonden nieuwe vormen van rijkdom en armoede en dit had een belangrijke invloed op de beleving van de christelijke leer. Wat vooral als een probleem werd ervaren was hoe men de rijkdom van de clerus en de armoede van het evangelie in één verband zou kunnen brengen. Een eerste reactie vanuit Rome hierop kan men terugzien in het nieuw leven inblazen van het oude verbod op het lenen van geld door Alexander III in de twaalfde eeuw: woeker werd voortaan bestraft met excommunicatie.

Wat de verschillende kloosterlijke orden met elkaar gemeen hadden was enerzijds een nadruk op armoede, een leven naar het evenbeeld van Christus, en anderzijds op het belang van prediking. In alle bewegingen stonden het evangelie en vooral het leven van de apostelen centraal, waaruit voortvloeide dat een prediker zijn geloofwaardigheid voor een groot deel ontleende aan zijn persoonlijke armoede. In deze bewegingen, en voornamelijk onder Dominicanen en Franciscanen heerste namelijk een grote weerzin tegen materialisme en geld. Het moge duidelijk zijn dat de Kerk moeite had met de radicaliteit van deze bewegingen. Vanaf het begin heeft ze geprobeerd de Orden beheersbaar te houden en wildgroei van deze bewegingen te beperken. Tijdens het Vierde Concilie van Lateranen werd zelfs letterlijk gesteld dat er geen nieuwe kloosterorden meer bij mochten komen. Ook de steeds hardere bestrijding van ketterij, een sterker onderscheid tussen wat nog wel binnen de canonieke leer viel en dat wat daarbuiten lag, is te zien als een geheel van pogingen vanuit Rome om de groei van spirituele radicaliteit te beheersen.²⁷

Radicaal waren ook de ideeën van Dominicus van Osma en Franciscus van Assisi, stichters van de meest invloedrijke kloosterorden in de dertiende eeuw. Zoals hierboven naar voren komt, was dit een tijd van relatieve welvaart, doch ook één waarin het verschil tussen rijk en arm toenam. De bewegingen die beide heren in het leven riepen, leken in veel opzichten op eerdere orden, zoals de Kartuziers en de Cisterciënzers, maar verschilden in een aantal elementaire zaken. Ten eerste zagen beiden de natuur als een wonderlijke zaak, die voor een ieder bestemd was. De verlossing die God had beloofd, zou alle mensen ten deel zijn, hoe zondig zij ook waren. Dit maakt hun empathie jegens de armen begrijpelijk. Ten tweede vielen Franciscus en Dominicus op doordat ze de arme volledig als een gelijke bejegenden. Een bekend voorbeeld is de kus die Franciscus gaf aan een lepralijder: hij zag hem in zijn eigen waarde en niet enkel als een instrument om zielenheil te verkrijgen. Beide heiligen keken niet neer op de armen, noch waren zij geneigd zich als hun

27 L. K. Little, 'Evangelical Poverty, the New Money Economy and Violence' in: D. Flood ed., *Poverty in the Middle Ages* (Werl 1975) 11–27

beschermheren op te stellen. Tenslotte kenden de heren geen vlucht van het profane of van de zonde. Zij toonden zich geen verachters van de wereld of het lichamelijke: in tegenstelling tot andere kloosterorden isoleerden zij zich niet van de wereld, maar trokken deze in, predikten een leven te midden van de wereld. Het protest van de bedelorden is ook geen verlangen naar een terugkeer naar oude idealen, maar was veeleer gericht tegen de willekeur van de landheren, tegen het meedogenloze karakter van kooplieden en speculanten, tegen haat en nijd in families, in de steden en tussen volken.

Het is vooral hun wijze van leven die Dominicus en Franciscus tot legendarische figuren heeft gemaakt. Te leven zoals de armen was voor hen een ideaal: alles wat ze bezaten gaven ze weg. Vooral Franciscus ging hierbij tot het uiterste: hij veroorzaakte een schandaal door naakt door Assisi te lopen, aangezien hij al zijn kleren aan anderen had gegeven. Dominicus stelde vast dat het hun keuze was om arm te zijn, die de monniken van de andere armen onderscheidde, aangezien de laatsten er meestal geen ideaal in zagen en elk beetje bezit verkozen boven de totale armoede. Ondanks dit verschil was de horizontale solidariteit die beide groepen kenmerkten, een belangrijke overeenkomst. In de dertiende eeuw ontstonden er gemeenschappen waarin leek en geestelijke, arme en rijke, naast elkaar participeerden: voorheen was dit ondenkbaar.

Dat deze twee orden beantwoordden aan de behoeften van tijdgenoten is te zien aan de snelheid waarmee deze aan populariteit wonnen. Beide gesticht aan het begin van de eeuw, in 1270 waren er meer dan tweehonderd franciscaanse en tachtig dominicaanse kloosters, met duizenden leden. Zij oefenden grote invloed uit: zo participeerden de monniken vaak in sociale onrust en probeerden ze beleid in het voordeel van de armen om te zetten. Ook adviseerden de monniken koningen en Lodewijk de Heilige vertrouwde hen zelfs de taak toe om het werk van beambten die de kroondomeinen leidden, te overzien en het door hen begane onrecht te herstellen.²⁸

Deze sterke invloed was de pausen een doorn in het oog. Tussen 1316 en 1332 kwam het tot een botsing tussen paus Johannes XII en de franciscanen. Deze laatsten verspreidden ideeën over de vermeende bezitsloosheid van Jezus en de apostelen, terwijl de paus dergelijke beelden juist als ketterij liet veroordelen, daarbij de woorden van voorgaande pausen weersprekend. Het leidde ertoe dat de hele leefwijze van de broeders door de paus openlijk in twijfel werd getrokken en enkele broeders op de brandstapel belandden.²⁹ Dit is een teken dat het tijdperk van armoede als ideaal ten einde liep en dat minder fraaie beelden over de bedelstaf in opkomst waren.

28 M. Mollat, *Die Armen im Mittelalter* (München 1984) 107–122

29 V. Mäkinen, *Property Rights in the Late Medieval Discussion on Franciscan Poverty* (Leuven 2001) 143–173

Anonieme grensbewoners

In de veertiende eeuw genoot de bedelaar een vaste plek in de stad waar hij woonachtig was, hetzij dat dit een plek laag op de ladder betrof. De middeleeuwse economie was er bij uitstek één van gunsten: een ieder vroeg elkaar de gunsten waarop hij meende recht te hebben. Zo ook de bedelaar, al kon deze zijn uitgestoken hand op geen enkel recht baseren. Als mens stond hij buiten de samenleving van burgers, in het straatbeeld werd hij slechts getolereerd. Men zou kunnen zeggen dat de bedelaar zich voor de deur naar het normale bevond, op de drempel van de samenleving, de enige plek waar hij de door hem gewenste aalmoes in ontvangst mocht nemen.

In historisch onderzoek komt de arme zelden zelf aan het woord: de beelden worden gevormd aan de hand van wat anderen geschreven hebben. Wat hieraan opvalt is dat het vaker over armen en bedelaars in meervoud gaat dan in enkelvoud en dat, op de plekken waar men het over 'de arme' heeft, vaak slechts een abstractie bedoeld wordt, een personificatie van die grote massa van armen. De individuele arme was vooral anoniem, een lichaam dat leed aan ziekte, honger en koude, een wezen dat afschuw opriep bij tijdgenoten. Eveneens kwam deze arme niet naar voren in belastingarchieven: het ontbrak hem aan geld, scholing, invloed, ook aan een wettelijk profiel: aan een feodale heer, aan voorouders, aan rechten.³⁰ “Onnuttige huishoudens”, een tekenende benaming uit een dergelijk archief.³¹ Vaak werd er niet eens een christelijke begrafenis voor hem georganiseerd. Deze anonimiteit contrasteert met name met de individualiteit van de edelman, wiens heldenmoed een veelvoorkomend thema vormde op schilderijen en in toneelstukken.

De arme daarentegen werd gezien als zwak, zowel in fysiek, geestelijk als sociaal opzicht. Hij was het tegenovergestelde van de held, met een krachteloos en vuil lichaam, tot weinig grote daden in staat en zonder een status. Dit onderscheidde hem bijvoorbeeld van de boer, wie zich nog kon beroepen op een status, al waren het vaak boeren die tot bedelarij vervielen. Het leven van de bedelaar werd dan ook vaak geassocieerd met thema's als 'vlucht' en 'hoop', zoals de boer die wegvlucht uit de ellende van een misoogst, of die probeert te ontkomen aan de verplichtingen jegens een schuldeiser, of de loonarbeider die op zoek is naar werk. In het leven van de arme waren wanhoop en hoop met elkaar vervlochten, leidend tot een zoektocht naar een beter leven, tot landloperij, tot migratie, uiteindelijk tot zelfmoord en dood. In dit verband merkte Simon de Couvin op dat het de ergste armen relatief gemakkelijk valt te sterven, aangezien “het leven voor hen

30 M. Mollat, 'The poor in the middle ages: the experience of a research project' in: T. Riis ed., *Aspects of poverty in early modern Europe* (Alphen aan den Rijn 1981) 29–39

31 Mollat, *Die Armen im Mittelalter* 230

doodgaan inhoudt”. In de hoop op een betere situatie representeerde de eeuwigheid het laatste stadium.³²

De uitspraak van De Couvin laat zien hoezeer hij armoede en dood zag als iets vanzelfsprekends, als een onderdeel van een door God geschapen orde. Armoede en ellende waren door de invloed van de bedelorden verder geaccepteerd geraakt, waar de pest eenzelfde bevestigend effect had op de dood en haar complete willekeur. Het was niet zo dat de samenleving onverschillig was tegenover het lijden van de armen: er was wel degelijk armenzorg in elke stad en streek. Deze was alleen volstrekt ontoereikend: het was een lapmiddel, net – en soms ook niet – genoeg om hen in leven te houden. Het idee dat structurele maatregelen de armen aan een beter bestaan zouden kunnen helpen was destijds nauwelijks voorstelbaar. Onder armen zelf leefden wel voorstellingen over een soort ideale wereld zonder armoede, maar deze hadden een sterk religieus karakter. Toch konden dergelijke ideeën op beslissende momenten, waarin de nood het hoogst was, een aansporing bieden tot een gewelddadige claim van rechten, zoals bij de Ciompi rebellie of tijdens de Jacquerie.³³

Armoede werd door de meesten echter beschouwd als een noodzakelijk kwaad. Dikwijls werd zij verklaard als een straf van God. Daarnaast bestonden er ook verklaringen waarin de oorzaak werd gezocht in een grote mate van zwarte gal, van melancholie, veroorzaakt door de invloed van Saturnus. Op veel afbeeldingen uit de veertiende en vijftiende eeuw kwam men armen tegen met verwijzingen naar de invloed van deze planeet. Men bezag de arme daarmee als een bepaald type mens, met een bepaald temperament.

De invloed van Franciscus en Dominicus was eveneens zichtbaar in veel veertiende-eeuwse afbeeldingen, waar armen werden neergezet als heiligende elementen. Zo was de Heilige Lazarus, beschermheer van bedelaars en melaatsen, een vaak terugkerend onderwerp van beeldende kunst. Eveneens kwam de arme terug als een wezen van spirituele kracht, welke de wereld op zijn schouders droeg. Ook afbeeldingen van armen als waarzeggers of als wezens met speciale helende krachten kwamen voor. In de tijd van de Zwarte Dood, liet men de armen zien als de levende doden, als zij die de dood overwonnen hadden, zoals op de Triomf van de Dood van Andrea Orcagna. Toch vervulden de armen meestal een instrumentele functie: als degenen die de rijke edelman aan verlossing hielpen. Hierin bestonden ze slechts als een afleiding van iets anders, iets dat hen depersonaliseerde. Vaak werden ze op dergelijke afbeeldingen dan ook als een groep weergegeven.³⁴

32 Mollat, *The poor in the middle ages* 29–39

33 Mollat, *Die Armen im Mittelalter* 190–199

34 T. Nichols, *The art of poverty* (Manchester 2007) 17–26

Weerzinwekkende wezens

De lijn die de arme boer of handwerker scheidde van de bedelaar was vooral een denkbeeldige, een scheiding die in de loop der eeuwen steeds meer tot de verbeelding sprak. Tegelijkertijd moest een steeds groter deel van de armen wel eens de straat op of bij een armenhuis langs, omdat het anders niet mogelijk was zichzelf en het gezin te voeden. De werkelijke scheidingslijn is dus minder strikt dan de denkbeeldige, al werd volledige afhankelijkheid van bedelen wel steeds meer als een schande ervaren. Het is belangrijk om te onderstrepen dat wanneer het hier gaat over voorstellingen over armoede, deze vaak de ideeën van de burgerij of adel betroffen, de welvarende helft van de bevolking. Deze ideeën hadden echter geen geringe invloed op de onderste helft.

Evenzo denkbeeldig was de lijn tussen bedelaars en vagebonden. De eerste groep had in de veertiende eeuw recht op een vaste plaats in de stad, op de drempel verblijvend, de zwervende groep kon rekenen op angst, wantrouwen en haat. Hun bestaan werd in verband gebracht met de verspreiding van de pest, die zich via deze reizigers zou hebben verspreid. Men wantrouwde hen omdat ze altijd onderweg waren en dus onbekend op elke plaats van bestemming. Daarenboven vreesde men diefstal, brandstichting, moord of hekserij van hen. Men was niet geneigd onderscheid te maken tussen vriendelijke en gevaarlijke vagebonden, vaak werden allen aan het criminele verbonden.

De werkelijkheid was een stuk complexer. Zeker, onder het rondtrekkend volk waren ook voortvluchtige criminelen en mensen veroordeeld tot verbanning en eveneens kon ledigheid tot een leven als vagebond leiden. Ook kwam het voor dat de veroverende partij in een oorlog, de tegenstanders bestrafte met verbanning, zoals in de vele Italiaanse oorlogen. Daarnaast kon men gerechtelijk worden verdreven van een landgoed door de nieuwe eigenaar en ook boeren die de rente aan hun heer niet konden betalen zagen zich nog wel eens genoodzaakt te vertrekken. Een andere veelvoorkomende reden was de jongeling die wilde ontsnappen aan zijn ouders en vervolgens aan het zwerven raakte. Een hongersnood kon eveneens hele groepen mensen aan het zwerven brengen. Tenslotte brachten de grillen van de arbeidsmarkt velen op de been: vooral onder handwerkers op zoek naar werkzaamheden.³⁵

De associatie tussen armoede en criminaliteit werd sterker door de vele opstanden die in heel Europa plaatsvonden in de jaren 1378–82 en waarin vagebonden werden geacht een voorname rol te hebben gespeeld. Ook het naar West-Europa komen van zigeuners tussen 1416 en 1419 speelde

35 Mollat, *Die armen im Mittelalter* 226–239

een rol in de steeds negatievere beeldvorming over rondtrekkende armen. Zij waren over het algemeen erg arm en werden met een mengsel van angst en medelijden begroet. Wanneer deze mensen openlijk om geld begonnen te vragen, kwam het vaak tot uitdrijving, zoals in Doornik in 1442.³⁶

De verandering in beeldvorming rond 1400 had deels te maken met de arbeidsschaarste. Aangezien landheren naarstig op zoek waren naar genoeg landarbeiders en fabrikanten naar ambachtswerkers, was het lastiger om armoede te koppelen aan Goddelijke wil of zwarte gal. Een besef van de eigen schuld aan de armoede deed haar intrede. Ook werd de koppeling gemaakt tussen de arbeid en de mate waarin een samenleving aalmoezen kon geven, in Florence kwam men dergelijke ideeën al aan het eind van de veertiende eeuw tegen.³⁷ Dit nieuwe bewustzijn uitte zich allereerst in kritiek op de bedelorden, die de armoede als een ideaal zagen en dus vrijwillig passiviteit propageerden. Men werd onder andere verweten ten onrechte aanspraak te maken op aalmoezen, bestemd voor échte, dat wil zeggen onvrijwillige, armen. Zo meende Cavalca al in de veertiende eeuw dat enkel zij die een religieuze eed gezworen hadden vrijwillig arm mochten zijn.³⁸ Hardere kritiek op de bedelorden werd geuit door Felix Hemmerlin en Johann Mülberg aan het begin van de vijftiende eeuw en later door Thomas Murner. De vrijwillige armoede was zijn kracht als ideaal aan het verliezen.³⁹

De ideeën van de humanisten vulden deze leegte op met een ideaal van de burgerlijke deugd. Zij zagen rijkdom niet alleen als een noodzakelijke voorwaarde voor liefdadigheid, maar ook als een vrucht van noeste arbeid. Een citaat van de Florentijn Matteo Palmieri uit 1453 is veelzeggend in dit opzicht:

“it is blameworthy to despise useful things which one can acquire rightfully... and such contempt is in no wise in conformity with the nature of a man of virtue... He who passes his life in solitude and is neither experienced nor skilled in important matters, in public offices, and in the business of the community, will never become just and outrageous.”⁴⁰

Een actief leven van arbeid werd gezien als het leveren van een deugdzame bijdrage aan de gemeenschap. Ook werd er een grote nadruk gelegd op de vorming van het karakter en de invloed hiervan op de latere levensweg. Latere humanisten als Desiderius Erasmus en Thomas More zouden vooral de negatieve waarde van de bedelarij benadrukken. Zo was de bedelarij in Utopia van More

36 Idem 190–199

37 Mollat, *The poor in the middle ages* 29–39

38 P. Gavitt, 'Economy, charity and community in Florence, 1350–1450' in: T. Riis ed., *Aspects of poverty in early modern Europe* (Alphen aan den Rijn 1981) 79–119

39 Mollat, *Die armen im Mittelalter* 226–239

40 Gavitt 79–119

uit 1516 verboden en was arbeid voor een ieder verplicht. Erasmus noemde bedelen in 1524 asociaal, verfoeilijk en gevaarlijk voor de openbare orde.⁴¹

Rond 1500 was het klimaat een stuk minder vriendelijk geworden tegen bedelaars en tegen armen in het algemeen. Werd de bedelaar nog een vaste plaats toebedeeld in de *Ideale Stad* van Piero della Francesca (1480 – 84), op veel andere afbeeldingen is een angstig beeld zichtbaar, waarin met name belangrijke thema's zijn: het aantal armen en de mate waarin wat aandoet als een 'invasie', nog te beheersen was. Daarnaast werden er vooral in de Nederlanden afbeeldingen verspreid waarop bedelaars of armen te zien waren met demonische trekken of als lokvogels die de gevers verleidden tot zonde, gebruik makend van diens ijdelheid.⁴² Ook in scholastieke teksten uit het begin van de zestiende eeuw waarschuwde men tegen de zondige invloed van de armen en het gevaar dat deze vormden voor de ziel van de gever.⁴³ De verandering van het evenbeeld van Christus, een nederig, doch heiligend wezen, in een agent van de duivel, een groot gevaar vormend voor de burgerlijke samenleving, was een duidelijk signaal dat de samenleving een andere richting in was geslagen. Was in de hoge middeleeuwen de invloed van religie nog alomtegenwoordig, in de zestiende eeuw hield men er een beduidend pragmatischer visie op na: de armen waren een gevaar voor de orde, een lastig beest dat getemd diende te worden.

Hierbij werd er sterk onderscheid gemaakt tussen 'ware armen' – zieken en ouderen, weduwen en wezen – en arbeidsgeschikten die niet werkten, maar bedelden: de 'valse armen'. Over deze laatste deden allerlei verhalen de ronde, zoals omschreven in *Der Narrenschiff* (1494) van Sebastian Brant en de *Liber Vagatorum* (1510), een soort handboek over de verschillende typen bedelaars. De anonieme auteur somde in dit boek maar liefst 28 verschillende soorten bedelaars op, veelal onderscheiden naar de trucs die ze uithaalden om de potentiële gever te bedriegen en aangeduid met aparte namen als *Schwanfelders* of *Stabeylern*. Deze boeken vonden vooral populariteit in Duitse en Nederlandse steden. Ze droegen ertoe bij dat bedelaars steeds vaker werden gezien als bedriegers. Opvallend in dit werk is dat enkel de eerstgenoemde soort, de *Bregers* – mensen van goede wil die graag weer wilden werken – volgens de auteur een aalmoes verdiende: aan alle andere soorten bedelaars werd met klem afgeraden iets te geven “dann es ist übel angelegt” (want het wordt slecht besteed). In het voorwoord moedigde Maarten Luther aan dit boek verder te verspreiden en tevens waarschuwde hij voor het geven aan schurken en vagebonden onder de armen,

“gleich wie wir bisher an die Stifft, Clöster, Kirchen, Capellen, Bettel mönchen auch haben

41 Lis en Soly 100–117

42 Nichols 26–43

43 H. C. M. Michielse, *Welzijn & discipline* (Amsterdam 1989) 11–16

gethan, do wir die rechten armen verliessen.”⁴⁴

Een ander bekend werk over armoede dat gretig aftrek vond in Noordwest-Europa was *De Subventione Pauperum* van de Spaanse humanist Juan Luis Vives, gepubliceerd in 1525. Vives zette in dit werk uiteen wat de deugd van de weldadigheid inhoudt en wees er daarbij op hoe belangrijk het was om enkel aan de 'stille armen' te geven. Het grootste deel van de armen bestond volgens hem uit bedrieglijke en luie trawanten, “mesmaekt van sweeren, puusten, etteren ende leelicke scurftichede ende met eenen stinckenden aesseme ende luchte.” Vives was ervan overtuigd dat “men soude plaetsen ende winckels ghenouch vinde omme hem liede al te wercke te stellene ende sullen in alle caten wel meesters vinden indien si die lieden gherieven willen, [...] alle die meerest beclaecht he daer dat si ghene werclieden noch ghesellen ghecrijghen en connen om wercken.” In het tweede deel van het boek stelde hij dan ook een hervorming van de armenzorg voor die er voor zou moeten zorgen dat enkel de armen die er recht op hadden steun zouden krijgen.⁴⁵ Het is hier dat dit essay het punt bereikt waar economische ontwikkelingen en een andere zienswijze op armoede uitmondde in een nieuwe armenpolitiek.

Opsluiting en de tucht

De grote aantallen armen en de steeds grotere weerzin jegens hen noopten de autoriteiten in steden en steeds vaker ook die van landen, tot een respons. In dit hoofdstuk zal gekeken worden naar veranderingen van institutionele aard die een antwoord moesten bieden op deze problemen. Allereerst zal stilgestaan worden bij de hervormingen van de zestiende-eeuwse armenzorg en bij de repressieve maatregelen die deze met zich meebrachten. Vervolgens zal er aandacht worden besteed aan de eerste pogingen om armen op te sluiten in speciale instellingen, de 'tuchthuizen'. Tenslotte zal de verdere ontwikkeling van deze instellingen in de zeventiende eeuw worden behandeld en hoe hier een nieuw disciplinair model tot ontwikkeling kwam.

44 *The book of vagabonds and beggars with a vocabulary of their language and a preface by Martin Luther* (Londen 1932) 1 – 71

45 Juan Luis Vives, *Secours van den aermen* (Brussel 1942) Folio XX en LXXV

Arbeidsethos en armenzorg

De veranderingen die plaatsvonden in de zestiende-eeuwse armenzorg waren voor een belangrijk deel van organisatorische aard. Eerder, in de dertiende en veertiende eeuw, had er een wildgroei plaatsgevonden van instellingen van filantropische aard. De belangrijkste van deze instellingen waren de hospitalen – een soort tehuizen voor zieken en ouderen, de Tafels van de Heilige Geest en de kloosters, die beiden aalmoezen verschaften aan armen. Hoewel deze instellingen vanouds aan de parochie verbonden waren, kwam het in de loop van de veertiende en vijftiende eeuw steeds vaker voor dat ze de opvang niet meer aankonden, wegens toenemende vraag, waardoor lokale autoriteiten ingrepen. Zo waren het in de vijftiende eeuw vaak stadsbesturen of dorpsraden die toezicht hielden op de boekhouding van dergelijke organisaties en die regels opstelden voor de mate van steun. De bemoeienis van magistraten had aldus op veel plekken een grotere nadruk op efficiëntie tot gevolg.⁴⁶

De middeleeuwse armenzorg werd gekenmerkt door een focus op de intenties van de gever, aangezien de filantropie diens verlossing kon bevorderen. Hierbij was er vanuit de kerkelijke organisaties een zekere schroom tegenover een al te selectief benaderen van de ontvanger. Ook de versnippering over vele instellingen ontmoedigde een gericht onderzoek naar de mate van behoefte. Een dergelijke selectiviteit vindt men wel terug in de regulatie vanuit stedelijke overheden, zoals die uitgevaardigd in Neurenberg in 1479, waarin specifiek werd bepaald wie, in welke omstandigheden op welke steun recht had.⁴⁷ Ook in veel andere steden probeerde men vanaf de tweede helft van de vijftiende eeuw reglementen in te voeren die een grotere strengheid jegens bedelaars moesten uitstralen, waarbij vooral de vagebonden het moesten ontgelden, zoals in Augsburg (1459), Straatsburg (1460) en Parijs (1473).

Dit betrof echter voornamelijk maatregelen met een straffend karakter en uit de vaak terugkerende herhaling van deze voorschriften blijkt dat ze niet al te effectief waren. Het was pas in de zestiende eeuw dat men tot een bredere hervorming overging. De jaren van 1520 tot 1535 vormden hierin een belangrijke tijdspanne, aangezien zestig steden in het Heilige Roomse Rijk, de Nederlanden, Frankrijk, Zwitserland en Noord-Italië in deze periode tot hervorming overgingen. Tegelijkertijd werden er ook van landswege ordonnances uitgevaardigd in de Nederlanden (1431), Frankrijk (1534), Engeland (1531 en 1536), Schotland (1536) en Spanje (1544). Het antwoord

46 Mollat, *Die armen im Mittelalter* 248–268

47 L. Frohman, *Poor relief and welfare in Germany from the reformation to World War I* (Cambridge 2008) 11–31

waarom deze wetgeving op zoveel plaatsen werd aangepast moet gezocht worden in de catastrofale hongersnoden en epidemieën van deze jaren en de reeks gewelddadige opstanden die hiermee samenhang.⁴⁸

Al deze hervormingen hadden een aantal zaken gemeen. Zo werd in bijna alle steden de verschillende liefdadigheidsinstellingen opgedragen de gecollecteerde aalmoezen te storten in één centraal fonds – de *gemeinen Kasten*, *ghemeene buerze* of *aumône générale*, welke onder leiding van het stedelijk gezag kwam te staan. In een aantal steden verzorgde het stedelijk gezag ook de collecte, soms zelfs door een groep armen door de straten te voeren waarvan de aanblik tot meer compassie en dus gullere giften zou moeten leiden. In Frankrijk en Engeland werd de vrijwillige aalmoes bovendien aangevuld door een directe armentaks. Tevens voerde men in vrijwel alle steden een strikt bedelverbod in: alle aalmoezen zouden vanaf nu door het centrale fonds geregeld worden. Tenslotte lag er overal een nadruk op arbeidsplicht en werd er gewezen op het heiligende en opvoedende karakter van werken.

De morele waarde van werken kwam ook herhaaldelijk terug in Vives' *De subventione pauperum*: arbeid zou horen bij de natuur van de mens en om deze reden beval hij aan kinderen vanaf het zesde levensjaar *ter ghemeender schole* te laten gaan om een vak te leren. Karel V, die zich door Vives liet inspireren, liet deze leerplicht expliciet noemen in zijn *Placaet* uit 1531, de welk in Ieper in 1542 ook daadwerkelijk werd ingevoerd. Deze school voor armen, met daaraan verbonden een internaat, had een sterk disciplinerend en tuchtigend karakter. Zo werden de leerlingen aan een strikt dagrooster gebonden, moesten zich aan een gedetailleerd reglement houden en ook werd gepoogd hen bewust te maken van hun plichten, waarvan arbeid de belangrijkste vormde.⁴⁹

Ook in Lyon besloot men over te gaan tot onderwijs. Deze stad werd in 1529 opgeschrikt door de *Grande Rebeyne*, een hevig oproer, wat aanleiding was voor de autoriteiten om in 1531, toen de graanprijzen een sterke stijging doormaakten, de *aumône générale* te stichten. Deze instelling was bedoeld als een tijdelijke noodinstantie om het ergste leed te verlichten, maar verkreeg spoedig een meer permanent karakter. Toen Lyon in 1536 een begin maakte met de productie van zijde, liet de *aumône* kinderen van gesteunde lieden in de leer gaan bij professionele zijdewerkers, waarna ze gedwongen in dienst werden genomen.⁵⁰ Met hetzelfde doeleind zette de organisatie een gesticht op voor vondelingen.

48 Lis & Soly 100–117

49 Michielse 11–31

50 Lis & Soly 100–117

Het grote aantal armen in de zestiende eeuw vormde een continue bron van druk op de financiële situatie van liefdadigheidsinstellingen, welke om deze reden steeds kritischer werden in het beoordelen wie recht had op steun. Om een beter beeld te krijgen van de situatie waarin elke arme zich bevond werd deze aan onderzoek onderworpen en werden gegevens als naam, beroep, leeftijd, gezondheid, reputatie, werkgeschiedenis, gezinssituatie en sociale status bijgehouden in speciale registers. Teneinde te zorgen dat de situatie en het gedrag van de armen ook over een lange periode konden worden bestudeerd, stelde men speciaal daarvoor aangestelde bedelaarsvoogden in, die periodiek de armen bezochten en de gegevens bijwerkten. Dit maakte dat de voorheen anonieme massa van behoeftigen nu zichtbaarder werd, geïndividualiseerd. Een erg letterlijke vorm hiervan is de verplichting, ingesteld door Karel V in 1532, voor behoeftigen om een embleem te dragen op hun mantel.⁵¹ Al deze ontwikkelingen leidden tot een bureaucratisering van de armenzorg: er ontstond een procedureel vastgelegde handelswijze, uitgevoerd door een steeds groter aantal functionarissen.⁵²

Wanneer men kijkt waar deze ommekeer in de armenzorg in de eerste helft van de zestiende eeuw plaatsvond, dan valt op dat het bijna overal om industriesteden ging, dan wel om landen met een hoogontwikkelde textielsector. De instellingen hadden hier dan ook veeleer een conjuncturele functie, in de zin dat zij de steun verminderden of introkken wanneer de economie zich in een expansieve fase bevond, teneinde de textielproductie van goedkoop personeel te voorzien. Met betrekking tot gedwongen arbeid ging men in Engeland verder dan in andere West-Europese landen: zo werd het er vanaf 1536 mogelijk om kinderen gedwongen te werk te stellen zonder loon bij een boer of ambachtsman. De Statute of Artificers uit 1563 bepaalde dat iedereen die ongehuwd was of jonger dan dertig jaar, gedwongen kon worden te werken voor welke ondernemer dan ook, waarbij de Justices of the Peace het loon bepaalden.⁵³

In de tweede helft van de zestiende eeuw leidde de verdere toename van het aantal bedelaars en vagebonden tot chaos in veel steden. Deze stijging had te maken met sterke fluctuaties in de graanprijzen, die veel verarmde boeren en ambachtlieden tot een faillissement dreven. De autoriteiten zagen zich vaak gedwongen repressieve maatregelen, zoals bedelverboden en harde straffen tegen vagebonden, terug te draaien. Zo stond Philips II in een edict uit 1556 het bedelen weer toe in de gevallen wanneer liefdadigheidsinstellingen niet meer aan hun steunverplichtingen konden voldoen. De repressieve houding tegenover bedelaars was hiermee echter niet van de agenda verdwenen: aan het einde van de eeuw kwamen de bedelverboden weer terug.⁵⁴

51 Michielse 11–31

52 Frohman 11–31

53 Lis & Soly 100–117

54 Michielse 11–31

Om de veranderingen met betrekking tot de gevangenis in de zestiende eeuw te begrijpen, is het van belang eerst een blik te werpen op de functie van gevangnissen in de eeuwen daarvoor. Het opsluiten van een misdadiger als zelfstandige straf kwam in de middeleeuwen nauwelijks voor. Een uitzondering hierop vormden kinderen, in wiens geval men nog wel eens wilde besluiten dat andere strafvormen te wreed waren. Over het algemeen echter zag men de gevangenis in de middeleeuwen niet echt als een vorm van straf. Verbanning, verminking en doodstraf toonden zich goedkopere en effectievere middelen om te straffen en vormden bovendien een sterkere bron van afschrikking: wat belangrijk was in een tijd dat de pakkans een stuk lager was dan nu. De mate van terreur diende dus te compenseren voor het gebrek aan onvermijdelijkheid van de straf.

Toch was opsluiting niet ongewoon in de middeleeuwen. De gevangenis ontwikkelde zich op veel plekken als een plaats voor voorlopige hechtenis: een verdachte diende vastgehouden te worden totdat het proces kon plaatsvinden. Dit gebeurde eerst door hem bij bekenden vast te houden, maar naarmate gemeenschappen groter werden en misdadigers anoniemer, ontstond de behoefte aan een vaste plek van hechtenis. Ook kwam het voor dat schuldenaren werden opgesloten om meer druk te zetten op de betaling. Daarnaast werd opsluiting nog wel eens toegepast als politiek middel om een belangrijke rivaal uit te schakelen: zo stierven twee Engelse koningen, Richard II en Edward II in de gevangenis. Ook krankzinnigen konden worden opgesloten wanneer deze teveel overlast veroorzaakten; met eenzelfde soort oogmerk werden ook leprozen geregeld opgesloten, wegens het besmettingsgevaar dat er van hen uitging. Tenslotte kwam het vanaf de veertiende eeuw ook voor dat vreemdelingen werden opgesloten. Hierbij moet men naast vagebonden ook denken aan bijvoorbeeld joden of tempeliers.⁵⁵

Nieuwe vormen van opsluiting ontstonden in de eerste helft van de zestiende eeuw. In Engeland was het traditioneel zo dat armen een vergunning moesten hebben om te mogen bedelen: vanaf de late vijftiende eeuw werd dit steeds meer voorbehouden aan een kleine groep 'ware armen'. In Londen waren er in 1517 zo'n duizend mensen met een vergunning. In 1535 werd publiekelijk bedelen verboden: alle steun zou vanaf dit moment verstrekt moeten worden in de hospitalen. Een statuut uit 1547 bepaalde zelfs dat wanneer iemand een vagebond vond, hij hem voor twee jaar tot knecht mocht maken en voor het leven, wanneer deze probeerde te ontsnappen. De effectiviteit van deze maatregel is echter betwistbaar. In 1553 besloot Edward VI tot de oprichting van een *house of*

55 C. Harding e.a., *Imprisonment in England and Wales* (Kent 1985) 1 – 51

correction voor de “training, correction and relief of the able-bodied poor” in het weinig gebruikte paleis in Bridewell, nabij Londen. Vanaf 1556 werden hier de eerste armen opgesloten en aan het werk gezet. De ingezetenen bestonden uit criminelen en vagebonden, al werd er weinig onderscheid tussen deze categorieën gemaakt. Kooplui zorgden voor de aanlevering van ruw materiaal, welke door de gevangenen tot textielproducten werd bewerkt: op deze wijze kon de instelling zich deels zelf financieren. Het systeem van Bridewell was succesvol, wat blijkt uit de verspreiding ervan in de jaren erna: in Norwich, Ipswich en Whitby werden eveneens *houses of correction* gebouwd. Een Act uit 1575 maakte de stichting mogelijk in elke county en een Act uit 1609 maakte dit zelfs verplicht. Hierbij werd gesteld dat de instellingen geplaatst dienden te worden naast de oude kerkers en op veel plekken kwamen deze twee zelfs onder dezelfde administratie te staan.⁵⁶

In Frankrijk kwam het tot een soortgelijk initiatief. Het hierboven besproken *aumône générale* in Lyon was al vanaf het begin een instelling die de armen uit de stad scheidde van hen die van buiten kwamen: de eerste groep werd verplicht te werk gesteld, de tweede groep werd weggestuurd. Vanaf de jaren 1550 begon de instelling de lokale bedelaars op te sluiten: voor dit doeleind werden verschillende torens in de stadsmuur aangewend. De meeste bedelaars verbleven hier echter maar korte tijd en velen wisten te ontsnappen. Pas in 1622 richtte de *aumône générale* een apart gebouw in voor de opsluiting, waarmee Frankrijk ook een *house of correction* bezat. In Italië werd er in de jaren 1580 geëxperimenteerd met vormen van opsluiting. Zo werden er in 1581 zo'n 850 bedelaars vastgezet in een Dominicaans klooster in Rome, later in een ander gebouw. Twee jaar later werden ze weer vrijgelaten, maar vanaf 1587 richtte men hier een nieuwe instelling op, een soort mengvorm van asiel en gevangenis.⁵⁷

In 1587 verscheen in de Nederlanden het werk *Boeventucht* van Dirck Volckertszoon Coornhert. Het werk is van invloed geweest op het enkele jaren later opgerichte *rasphuys*. De schrijver legde een expliciet verband tussen ledigheid en misdaad. Hij sprak over een 'burgeroorlog' (“burgherlijcken krijgh”) tegen de leegloperij, welke “van broodwinners ledighghangers” zou maken en “van vlijtighe nuchtere godsvruchtighe niet dan luye dronckene godlose luyden.” Aan het eind van het boek stelde hij dat het geven van aalmoezen aan sterke, tot arbeid bekwame bedelaars ertoe leidde dat “de landen vol gheboeft dat den vromen met dieft, roof en moord bedroeft.” Ook zouden deze mensen op de goede wil van de mensen zijn gaan rekenen en door hun giften een lui en weelderig leven leiden.

56 Idem 53 – 75

57 P. Spierenburg, 'The sociogenesis of confinement and its development in early modern Europe' in: P. Spierenburg ed., *The emergence of carceral institutions: prisons, galleys and lunatic asylums* (Rotterdam 1984) 9 – 24

Om deze reden vond Coornhert dat er beter toezicht nodig was. De schout diende elke dag na te gaan welke mensen zonder inkomsten, de hele dag niets uitvoerden en het weinige geld dat ze wisten te verkrijgen, verkwistten door drinken en dobbelen. Ook moesten er enkele gerespecteerde burgers de werklozen elke dag van werk tegen passend loon voorzien: vrouwen dienden vlas en wol te bewerken en voor mannen diende ambachtswerk bij bepaalde bazen te worden gevonden. Deden ze dit herhaaldelijk niet of onbehoorlijk, dan stelde Coornhert voor dat de schout hen diende op te sluiten zodat ze “eenen tijd lang na schulde, vlytelijcken zoude leren wercken, op water ende brood.” Eveneens stelde hij de oprichting van een gevangenis voor, met een ruime binnenplaats, waar “ghesonde bedelaers, dieven, gheweldighers, knevelaers ende andere quaed doenders” verplicht aan het werk werden gesteld. Zij zouden pas brood mogen ontvangen op het moment dat hun dagtaak afgerond was. Coornhert verwachtte een grote afschrikkende werking van deze straf: “de arme mensen zullen uit angst voor het bovengenoemde [...] ploeteren zich wachten voor nietsdoen, brassen of dobbelen.”⁵⁸

Twee jaar na het verschijnen van *Boeventucht* besloot men in Amsterdam tot de oprichting van een tuchthuis, in eersten instantie om de groei van jeugdige wetsovertreders het hoofd te bieden. De oprichters waren van mening dat lijfstraffen en doodstraffen voor deze groep een te zwaar middel zouden zijn en dat velen, na gewend te zijn aan de arbeid, weer omgevormd zouden kunnen worden tot bekwame burgers. Dit *rasphuys* – zo genoemd aangezien de voornaamste activiteit van de gevangenen het raspen van Braziliaans verfhout betrof – werd uiteindelijk in 1596 geopend.⁵⁹

De grote opsluiting

Aan het begin van de zeventiende eeuw verspreidde het model van het tuchthuis te Amsterdam zich snel in de Nederlanden. Aangezien het tuchthuis alleen voor mannen bestemd was, werd er in 1597 een soortgelijke instelling opgericht voor vrouwen, welke het *spinhuys* werd genoemd. Voorts zagen de laatste jaren van de eeuw nog de stichting van tuchthuizen te Leiden en te Leeuwarden. Later werden dergelijke instellingen opgericht in Groningen (1609), Gouda (1610), Alkmaar (1613), Utrecht (1616), Delft (1620) en Middelburg (1642). In het Heilige Roomse Rijk was men sterk onder de indruk van wat zich er in Amsterdam afspeelde, wat leidde tot de stichting van *Zuchthäusern* in Bremen (1608), Lübeck (1613), Hamburg (1618) en Danzig (1629). Overigens

58 D. V. Coornhert, *Boeventucht* (Utrecht 1981) 52 – 115

59 P. Spierenburg, *The prison experience* (Londen 1991) 41 – 68

werd een aantal van deze instellingen na enkele jaren alweer gesloten, te weten die van Leiden (1612), Leeuwarden (1615), Groningen (1623), Bremen (1627) en Utrecht (1633). De redenen voor deze sluiting lag vaak in problemen met de financiering: het systeem kostte meestal namelijk meer dan het opbracht. Aangezien de verspreiding na 1620 weer uitdoofde noemt Spierenburg deze periode de 'eerste golf'.

Wat hierbij belangrijk is om te vermelden is dat deze tuchthuizen relatief weinig veroordeelden bevatten: het merendeel van de ingezetenen bestond uit bedelaars. Zo werd het *rasphuys* in Amsterdam voornamelijk met deze laatsten geassocieerd, aangezien deze de belangrijkste groep vormden. Ook in Haarlem was het overgrote deel van de gevangenen niet veroordeeld. In Bremen hadden de magistraten het liefst geen zware criminelen in hun gevangenis: deze was opgericht voor bedelaars, kleine criminelen en andere 'onfatsoenlijken'. Het betrof hier overigens enkel de bedelaars die uit de stad afkomstig waren: kwamen ze van buiten de stad, dan werden ze verbannen. In een ordonnantie uit 1622 over de oprichting van een tuchthuis in Hamburg werd vermeld dat het een combinatie betrof tussen armenhuis en gevangenis: de doelgroep bestond uit armen, onderverdeeld in een groep die steun verdiende en een groep die aan het werk gesteld moest worden. Deze laatste groep werd zelf weer onderverdeeld in luie bedelaars en meer serieuze boosdoeners.

De tuchthuizen waren dan ook nauw verwant aan de armenzorg. Niet alleen werden ze vaak bekostigd met fondsen bestemd voor liefdadigheid: vaak vielen de instellingen onder dezelfde administratie als de armenhuizen. Zo was het tuchthuis in Haarlem gecombineerd met een gasthuis, een instelling voor de verzorging van zieken en ouderen. In Leiden werd het tuchthuis opgericht op de plaats waar eerder een tehuis voor oude vrouwen zat. Ook het *spinhuys* in Amsterdam werd in de beginjaren vooral gezien als een liefdadigheidsinstelling voor arme vrouwen en prostituees. Een deel van de vrouwen ging zelfs 's avonds na het werk naar huis. Het systematisch zoeken naar en arresteren van prostituees in taveernes en herbergen door medewerkers van het spinhuis leidde er echter toe dat deze instelling steeds meer met straf werd geassocieerd.⁶⁰

Het repressieve karakter van de instellingen werd nog versterkt door het in het leven roepen van een speciale functie om bedelaars te arresteren. Deze bedelaarsvangers bestonden al in Lyon vanaf de stichting van de *aumône générale* en aan het einde van de zestiende eeuw werden ze ook aangesteld in Haarlem en Amsterdam en in de loop van de zeventiende eeuw kwamen ze in veel Nederlandse, Duitse en Engelse steden voor. Bijna altijd kwamen ze onder toezicht te staan van de tuchthuizen, die hen geld betaalde voor elke bedelaar die ze wisten te vangen. Opmerkelijk genoeg

60 Idem 41 – 68

werden de bedelaarsvangers bij arrestaties vaak aangevallen door een boze menigte, waarbij het soms lukte de arrestant te bevrijden. Deze menigte bevatte zowel elementen uit de lagere klassen als uit de middenklassen. Dit toont aan dat de repressieve aanpak niet door iedereen werd gesteund.⁶¹

De tweede helft van de zeventiende eeuw was getuige van een 'tweede golf' in de verspreiding van interneringsinstellingen. Niet alleen omvatte de verspreiding deze keer een groter gebied – rond 1700 kwam men ze tegen in nagenoeg elke stad van betekenis, boven bleken de instellingen dit keer beter tegen de tijd bestand. De tuchthuizen in de Nederlanden en het Heilige Roomse Rijk werden weer opnieuw opgericht en andere kwamen erbij, het systeem van *Bridewell* in Engeland werd vervangen door een nieuw, effectiever geheel van *workhouses*, met een grotere opnamecapaciteit en in Parijs besloot men tot de oprichting van het *hôpital général*. Deze laatste instelling was een soort enorme interneringskolonie, opgericht in 1656, die al snel ruimte bood aan zo'n 6.000 mensen. Doelstelling van de instelling was het bestrijden van “bedelarij en ledigheid, de bronnen van elke vorm van wanorde”, waarvoor werk in de vorm van hout vernalen, spinnen en weven, maar ook bijvoorbeeld het graven van putten. Het bleef niet bij de instelling in Parijs: een koninklijk edict uit 1676 verplicht overal de stichting van dergelijke *hôpitaux généraux* in heel Frankrijk. En inderdaad, aan het einde van de achttiende eeuw bestonden er 32 van deze instellingen in het koninkrijk.

Hierbij is het van belang om op te merken dat deze instellingen vaak niet erg productief waren. Waar ze dit wel waren leidde hun concurrentiepositie nog wel eens tot werkloosheid in de omringende gebieden. Het oogmerk van de instellingen was dan ook vooral om de bedelaars aan het werk te zetten, ook leverde dit werk meestal weinig op. De zuiverende werking die er van arbeid verwacht werd op de bedelaars zelf, woog zwaarder dan het verlies dat de tuchthuizen leden. Hiermee worden we eraan herinnerd dat het probleem van de vele armen in de zeventiende eeuw minder als een economisch probleem werd ervaren, veroorzaakt door lage productiviteit dan als een moreel probleem, veroorzaakt door een slecht karakter.⁶²

61 Idem 69 – 86

62 M. Foucault, *Geschiedenis van de waanzin* (Meppel 1979) 47 – 71

Conclusies

Het soort instituut dat ontstond met het *hôpital général* was in meerdere opzichten een antwoord op problemen die zeker twee eeuwen bestonden. De hernieuwde groei van de bevolking sinds de vijftiende eeuw, in combinatie met de opkomst van commercie, leidde tot een soort 'surplus': boeren of handwerklieden die min of meer uit de markt waren gedrukt en die niets anders bezaten dan hun arbeid. Aangezien die arbeid vaak niet voldoende voor handen was, waren zij tot 'overtolligen' geworden en restte hen, wilden zij niet verhongeren, niets anders dan de bedelstaf. Terwijl aan de bovenkant van de maatschappij een paar procent een steeds groter aandeel van het totale bezit wist te vergaren, dreigde voor een groeiende groep continu de honger.

Aangezien deze onderklasse uit twintig tot veertig procent van de bevolking bestond, ontkwam de armoede er niet aan zichtbaar te zijn. Zij legde een grote druk op de rest van de maatschappij, welke dan ook geleidelijk aan minder vriendelijk werd tegen armen. Hadden Franciscus en Dominicus armoede nog nagestreefd als een teken van heiliging, in de loop van de vijftiende eeuw ervoer het bezittende deel van de samenleving armoede vooral als een last. Armoede werd steeds meer gezien als een gevolg van een slecht karakter, van ledigheid, van weinig constructief gedrag. Niet langer was het een uitverkiezing door God om arm te zijn: het was een verachtelijke toestand, waaraan men zelf schuld had. Tegenover een christelijke, nogal spirituele visie, werd een wereldlijke geplaatst, waarin armoede voornamelijk een zaak was die de maatschappij schade toebracht en haar geld kostte.

Het is hier dat de disciplinerende technieken hun oorsprong vinden. Steden en, na verloop van tijd, staten poogden de groei van armen het hoofd te bieden door de steun van de armenvoorzieningen te centraliseren en afhankelijk te maken van het gedrag van de steuntrekker. Aangezien men de oorzaken van armoede zocht in het karakter, was het evenwel het karakter dat moest veranderen om arbeidsgeschikten weer aan het werk te krijgen. Deze ontwikkeling gaf ook een eerste aanzet tot de opvoeding en scholing van kinderen van armen, teneinde te voorkomen dat zij bedorven zouden raken. Tevens vormden de hervormde liefdadigheidsinstellingen een handig conjunctureel instrument met betrekking tot fluctuaties op de arbeidsmarkt.

Teneinde beter vat te krijgen op hun karakter en om ze bovendien economisch nuttig te maken ging men ertoe over arme mensen op te sluiten in 'tuchthuizen'. Hier werd geprobeerd door arbeid hen 'de neiging tot ledigheid en andere verderfelijke gewoonten' af te leren. Zo verwerd een deel van de bevolking dat overtollig was, tot een deel dat opgesloten werd en gedwongen aan het werk gezet. Zat de bedelaar eerst op de drempel van de maatschappij, vanaf de zeventiende eeuw

werd hij steeds vaker aangetroffen achter gesloten deuren, waar hij zich volledig ondergeschikt toonde voor diezelfde maatschappij. Dit laat zien in hoeverre opsluiting in de zeventiende eeuw het antwoord vormde voor de omgang met marginalen in het algemeen, of het nu armen, krankzinnigen, weeskinderen, misdadigers of religieuze minderheden betrof. De drijvende kracht achter het ontstaan van deze opsluitingsmechanismen vormde het nijpende probleem van de onderklasse. Het antwoord was er één van correctie, kennisvergaring en van het experimenteren met straftechnieken, maar bovenal van een morele nadruk op arbeid als een natuurlijke verplichting en zuiverend mechanisme.

Aantal woorden: 11.206

Literatuur

- *The book of vagabonds and beggars with a vocabulary of their language and a preface by Martin Luther* (Londen 1932)
- D. V. Coornhert, *Boeventucht* (Utrecht 1981)
- R. Davis, *The Rise of the Atlantic Economies* (Londen 1973)
- P. Gavitt, 'Economy, charity and community in Florence, 1350–1450' in: T. Riis ed., *Aspects of poverty in early modern Europe* (Alphen aan den Rijn 1981) 79–119
- M. Foucault, *Geschiedenis van de waanzin* (Meppel 1979)
- M. Foucault, *Discipline, toezicht en straf* (Groningen 2007)
- L. Frohman, *Poor relief and welfare in Germany from the reformation to World War I* (Cambridge 2008)
- C. Harding, B. Hines, R. Ireland, P. Rawlings, *Imprisonment in England and Wales* (Kent 1985)
- C. Lis en H. Soly, *Armoede en kapitalisme in pre-industrieel Europa* (Antwerpen 1980)
- L. K. Little, 'Evangelical Poverty, the New Money Economy and Violence' in: D. Flood ed., *Poverty in the Middle Ages* (Werl 1975) 11–27
- V. Mäkinen, *Property Rights in the Late Medieval Discussion on Franciscan Poverty* (Leuven 2001)
- H. C. M. Michielse, *Welzijn & discipline* (Amsterdam 1989)
- M. Mollat, 'The poor in the middle ages: the experience of a research project' in: T. Riis ed., *Aspects of poverty in early modern Europe* (Alphen aan den Rijn 1981) 29–39
- M. Mollat, *Die Armen im Mittelalter* (München 1984)
- T. Nichols, *The art of poverty* (Manchester 2007)
- B. H. Rosenwein, *A short history of the middle ages* (Toronto 2002)
- B. H. Slicher van Bath, *De agrarische geschiedenis van West-Europa (500 – 1850)* (Antwerpen 1977)
- P. Spierenburg, 'The sociogenesis of confinement and its development in early modern Europe' in: P. Spierenburg ed., *The emergence of carceral institutions: prisons, galleys and lunatic asylums* (Rotterdam 1984) 9 – 77
- P. Spierenburg, *The prison experience* (Londen 1991)
- Juan Luis Vives, *Secours van den aermen* (Brussel 1942)
- J. de Vries en A. van der Woude, *Success, Failure, and Perseverance of the Dutch Economy, 1500 – 1815* (Cambridge 1997)